

Сенюшкіна Т.О.

РЕЛІГІЯ ТА НАЦІОНАЛІЗМ ЯК ЧИННИКИ ЕТНІЧНИХ КОНФЛІКТІВ

Осмислення та об'єктивна оцінка етнічних конфліктів, що проявилися особливо гостро після розпаду Радянського Союзу та Східно-Європейського блоку, потребують всебічного вивчення проблем та протиріч етно-національного розвитку. Релігійний фактор – один з найбільш важливих чинників національного буття. Практично у всьому світі вирішення проблем будівництва, реструктуризації чи підтримки нації пов'язується з релігією. Релігія також використовується як інструмент для інтеграції політичної єдності, а часом проявляє себе як найбільш ефективний спосіб мобілізації етнічної групи у політичних цілях. Таких прикладів багато: Іран, Ізраїль, Пакистан, Судан, Шрі-Ланка, Індія, Північна Ірландія, Тибет, Азербайджан, Вірменія, Чечня, колишня Югославія та ін.

Останнім часом в дослідженнях, що присвячені етнічним конфліктам, все більше уваги приділяється аналізу ролі релігійного фактора. Однією з центральних проблем таких досліджень є взаємозв'язок релігії та націоналізму. Наприклад, Карлтон Дж. Г. Хайес, Джон Лукас, Урс Альтерматт підтримують точку зору, згідно з якою у XIX та XX століттях націоналізм займає місце релігії [1]. Ці автори стверджують, що в секулярних культурах національне почуття як функціональний елемент бере на себе інтегративну функцію релігії. “Якщо старі форми спільності руйнуються, то у людей з'являється бажання мати нові спільності, - пише Урс Альтерматт. – Цей соціально-психологічний механізм діє насамперед у часи криз в перехідні періоди, коли здійснюються глибокі трансформації. Націоналізм йде назустріч внутрішньому релігійному становищу людини і займає собою релігію як силу сучасного суспільства, що формує спільності” [2].

У свою чергу, представники релігійних конфесій підкреслюють дискусійний характер питання щодо зв'язку релігії та націоналізму. Наприклад, католицькі єпископи у США стверджують, що причиною етнічних конфліктів, включаючи також і ті, що асоціюються з релігійним націоналізмом, є зовсім не релігія, а інші фактори, такі, як політична та економічна дискримінація і несправедливість. Вони також заявляють, що “істинна релігійна віра” не є ворожнечу, а є моральною силою для ненасильницького людського визволення” [3]. Для цієї позиції найбільш характерним є твердження, що у більшості так званих релігійних конфліктів політичні, економічні та ідеологічні фактори, більше, ніж релігійні протиріччя, є домінуючими причинами тиску та насильства, а приклади конфліктів з релігійних причин зустрічаються доволі рідко. Цю тезу підтверджують дані соціологічних досліджень. Наприклад, Роберт Гурр здійснив емпіричне дослідження войовничих сект. Він наводить такі результати: “Лише 8 з 49 войовничих сект конфліктують головним чином з релігійних причин” [4]. З іншого боку, це дослідження показує, що культурні (включаючи релігійні) відмінності закріплюють економічні відмінності, особливо, що стосується розподілу економічних благ. Це трапляється тому, що звичаї, мова, релігія дають більшості основну причину або підвалину для “відмови сприйняття народів, що є “іншими”, а також тому, що культурні відмінності є “причинами труднощів для меншин ефективно здійснювати управління інститутами, що є заснованими домінуючими групами” [5]. Ці результати свідчать про те, що релігія дуже часто є не головним, а доповнюючим фактором конфліктів, включаючи конфлікти, що відносяться до релігійного націоналізму.

Аналіз етнічних конфліктів, що мали місце в різних країнах світу, показує, що один з головних факторів, який провокує міжнаціональні спори, - це неспівпадання політичних кордонів з межами національного, мовного, релігійного і культурного простору. Звернімося, наприклад, до подій середини нашого століття, коли після закінчення Другої світової війни народи колоніальних країн виступили з вимогами незалежності від колишніх метрополій. Однак, дуже швидко між молодими державами почалися конфлікти, з'явилися територіальні спори. Причиною стало також те, що метрополії, при

завоюванні колоній, визначали їхні кордони самовільно, не враховуючи при цьому історичні ареали розселення етносів. Все це гостро проявилось при отриманні колишніми колоніями незалежності та відобразилося у низці конфліктів, що часом переходили у збройні сутички. І сьогодні в Азії зберігається конфліктний потенціал між Пакистаном та Індією за Кашмір, на Цейлоні – між урядовими військами і тамільськими озброєними угрупованнями, в Африці найбільш кривавим став етнічний конфлікт у Руанді, періодично поновлюються військові дії у Латинській Америці між Перу та Еквадором.

Етнічні конфлікти в Югославії – це ще один приклад, що засвідчує зв'язок національного фактора з політико-територіальним. До національного фактора тут приєднується також і релігійний, але головна причина цього протистояння – це розпад багатонаціональної держави Югославії. Аналогічний процес мав місце наприкінці 1991 року на терені колишнього Радянського Союзу, де замість єдиної багатонаціональної держави з'явилося 15 самостійних держав.

Аналіз етнічних конфліктів показує, що всі вони мають спільні риси розвитку, які проявляються у послідовності висування вимог. У багатьох випадках конфлікти починаються з проблем національної мови. Саме ця сфера конфліктності раніш за все переходить з латентної фази у відкриту. Вона має велике мобілізуюче значення, тому що апелює до кожної людини, яка належить до національної групи. Після цього, як правило, вимоги переходять у політичну площину, а далі справа доходить до статусних домагань. На цьому націоналістичні рухи, як правило, не зупиняються і формулюють територіальні вимоги, які за своєю суттю є конфліктами з приводу ресурсів. На цій фазі особливе значення має звернення до історичних фактів і традицій. Як правило, всі учасники конфлікту володіють історико-археологічними матеріалами, що виправдовують територіальні вимоги кожної з етнічних груп. Найчастіше право тієї чи іншої етнічної групи на територію неможливо довести.

Отже, питання національного самовизначення – одне з ключових у дослідженні етнічних конфліктів. Коли з'являється сучасна одержимість становищем нації? Чому народи прагнуть політично визначити свій статус та розвиватися тільки за умов власного керівництва собою в межах чітко окресленої території? У чому полягає суть націоналізму і як він проявляє себе у політичній сфері в різних культурних традиціях? Як визначити взаємозв'язок між релігією та націоналізмом у процесах політичної мобілізації?

На ці питання існує багато різних відповідей у вітчизняних та закордонних дослідженнях. Більшість авторів відзначають, що, як ідеологія та рух, націоналізм – відносно нове явище. У Середні віки не було прийнято проводити чіткі політичні кордони між різними народами, у кожного з яких є своя мова і культура. Середньовіччя не знало також і націоналізму [6].

Вперше значення та історична роль нації почали осмислюватися в XVIII-XIX століттях, коли почалося руйнування абсолютних монархій. Націоналізм відіграв велику роль у часи Американської та Французької революцій, але, незважаючи на це, він не був предметом історичного дослідження до середини XIX ст. Соціальний науковий аналіз націоналізму вперше було зроблено на початку XX ст. Однак, послідовне вивчення націоналізму почалося після першої світової війни, і тільки, починаючи з 60-х рр. XX століття, після зростання антиколоніальних і етнічних національних рухів, він став предметом вивчення різних дисциплін [7].

Одним з найскладніших під час вивчення етнополітичних проблем є питання виведення адекватних та узгоджених інтерпретацій ключових понять – нації та націоналізму. Найчастіше нація розглядається як форма ідентичності, що протистоїть іншим типам колективної ідентичності (таких, як клас, релігія, рід, раса, етнічна спільнота). Існує багато різних тлумачень щодо ролі етнічних складових нації, а також стосовно балансу між “суб’єктивними” – воля, пам’ять і більш “об’єктивними” – територія та мова – елементами нації. До дискусійних також відносяться питання про природу етнічності та її ролі у національній ідентичності. Часто визнається вплив та

володарювання національних ідентичностей над ідентичностями класу, роду та раси і тільки релігійні прихильності можуть конкурувати з національними за своїм масштабом та впливом [8].

Дослідження, присвячені націоналізму, також демонструють різні інтерпретації цієї категорії. Найбільш поширені такі тлумачення націоналізму: 1) як “національне почуття”; 2) як національна ідеологія; 3) як національний рух. Найчастіше підкреслюються культурні та політичні аспекти націоналізму. Наприклад, Руссо, Гердер, Фіхте, Коре і Мацціні бачили у націоналізмі ідеологічний рух. На їхню думку, націоналістичний рух увібрав у себе життєві спрямування сучасного світу – до автономії та самоврядування, єдності та суверенітету, до автентичної ідентичності.

Руссо, Гердер, Фіхте, Коре і Мацціні розглядали націоналізм як доктрину народної свободи і суверенітету. Народ мусить бути вільним від зовнішніх обмежень, здатен визначати свою власну долю, бути господарем у своєму власному домі, розпоряджатися своїми власними ресурсами, слухатися тільки свого внутрішнього голосу. Це означає, що люди повинні забути про внутрішній поділ, об’єднатися, вони повинні зібратися разом на єдиній історичній території – Батьківщині, вони повинні мати законну рівність і мати єдину культуру.

Але яку культуру і яку територію? Тільки Батьківщину, що є “їхньою” за правом історичного володарювання, землю їхніх предків; тільки культуру, яка була “їхньою” за правом успадкування, яка передавалася з покоління в покоління, і є виразом їхньої ідентичності.

Саме ці ідеали стали гаслами всіх націоналістів, вони конкретизували мету націоналістичних рухів. У часи американської та французької революцій ідеї націоналізму знайшли своє втілення у радикальній політиці.

Трактування нації ідеологами французької революції як природної субстанції, для якої є характерною самоорганізація, яка стала джерелом для розвитку територіальної (громадянської) моделі нації, що об’єднує усе населення держави за допомогою спільних юридичних інститутів, прав громадянства, спільної громадянської культури та ідеології [9]. Саме у цей час набуває поширення перша теоретична концепція нації, яка була розроблена Е. Ренаном. Е. Ренан визначив основні риси нації. Задля формування нації, - вважав він, - головне значення мають не спільність мови, релігії, раси, або династії, а виникнення єдиного духовного покликання людей жити разом та прагнути до єдиної мети: “Нація є велика солідарність як результат священних почуттів до принесених жертв і тих, які у майбутньому ще будуть принесені ... Існування нації є щоденний племісцит” [10].

Отже, концепція Ренана розкриває духовний зміст феномена нації. А глибший аналіз націоналізму свідчить, що він містить у собі псевдо-релігійні елементи. Це може відобразитися у тому, що він діє за допомогою тих самих засобів, як і церква, завдяки чому має сакральні-літургійні форми. Люди сприймають національний прапор як найсвятіше, вони співають гімни країни, як молитву, вони збираються на масові мітинги, як на релігійні свята, вони йдуть до національних святинь, як віруючі до місць паломництва [11]. Націоналізм задовольняє релігійні духовні потреби, а також релігійні прагнення до спільності. Тому, чим більшою є відстань між людиною та релігією, тим більше вона прагне знайти їй заміну. Отже, духовний вакуум секулярної культури наповнюється духовним змістом націоналізму. Все це є справедливим стосовно форм націоналізму, що існують у західних культурах, секулярних за своєю суттю. Такий націоналізм може бути охарактеризовано як громадянський та більш раціональний.

Як протилежні форми націоналізму розглядаються східні, органічні прояви цього явища. Найбільш яскравим прикладом “східного” типу націоналізму може бути Греція, де мали місце одночасно “раціоналістичний” і “прозахідний” рух купців та інтелігенції за відродження Еллади та ностальгія духовенства і селянства за етно-релігійним відродженням православної Візантійської імперії з центром у Константинополі [12].

Такий підхід підтверджує тезу С. Хантінгтона про те, що ідентичність на рівні цивілізацій буде все більш важливою. Чому? “По-перше, - пише він, - відмінності між цивілізаціями не просто реальні. Вони найбільш суттєві. Цивілізації не схожі за своєю історією, мовою, культурою, традиціями, і, що найважливіше, – релігією. Люди різних цивілізацій інакше дивляться на відносини між Богом та людиною, індивідом та групою, громадянином і державою, батьками та дітьми, чоловіком та жінкою, мають різні уявлення про співвідношення прав та обов’язків, свободи та примусу, рівності та ієрархії. Ці відмінності склалися століттями. Вони не зникнуть у майбутньому. Вони є більш фундаментальними, ніж відмінності між політичними ідеологіями та політичними режимами” [13].

Звернімося ще до однієї тези С. Хантінгтона. Згідно з його думкою, процеси економічної модернізації та соціальних змін у всьому світі розмивають традиційну ідентифікацію людей з місцем мешкання, одночасно слабшає і роль нації-держави як джерела ідентифікації. Лакуни, що з’являються у результаті цих явищ, заповнюються релігією, часто у формі фундаменталістських рухів. Подібні течії з’являлися не тільки в ісламі, але і в західному християнстві, іудаїзмі, буддизмі, індуїзмі. У більшості країн та конфесій фундаменталізм підтримують освічені молоді люди, висококваліфіковані спеціалісти з середніх класів, бізнесмени. Отже, - вважає Хантінгтон, - відродження релігії – це основа для ідентифікації, що виходить за межі національних кордонів – для об’єднання цивілізацій [14].

Здається, ця теза – ідеологічна конструкція С. Хантінгтона. Насправді, аналіз етнополітичного розвитку в різних регіонах світу не підтверджує його думку. Як бути з північноірландським конфліктом? До якої цивілізації віднести цю спільноту? І чому поняття “протестант” і “католик” мають інше значення в Ірландії, ніж на континенті? По-перше, вони означають належність до двох культурних та етнічних спільнот, між якими також існує соціальна відмінність, а також з XVII ст. практично немає соціальної комунікації.

Чому немає цивілізаційної єдності між православними греками, сербами та слов’янськими народами? Чи належать католики-хорвати та православні серби до різних цивілізацій, якщо використовують єдину мову і мають єдине етнічне походження? А як бути з боснійцями? До якої цивілізації належать слов’яни, які сповідують іслам та розмовляють сербсько-хорватською мовою?

Цікаво, що етнонім “босняк” з’явився за часів першої світової війни. Він підкреслював, що існує народ Боснії-Герцеговини, існує етнічна єдність, яка є відмінною від сербів та хорватів і претендує на власну державу у своїх історичних кордонах.

Але що ж таке ідентичність босняків? Чи відноситься назва “босняк” до всіх мешканців Республіки Боснії і Герцеговини, чи тільки до мусульман? Аналіз ситуації на Балканах показує, що релігійні, мовні та етнічні критерії не перехрещуються у цьому регіоні. Поряд з етнічною категорією, за допомогою якої можна розділити сербів, хорватів, чорногорців та албанців, релігійна категорія робить релігійний культ етнічною ознакою. Етнізація суспільства посилює релігійний конфлікт і призводить до політизації релігійної належності. Етнонаціональна війна веде до релігійної ненависті. Поряд з тим, слід зауважити, що іслам мусульман Боснії і Герцеговини – це один із прикладів секуляризованих варіантів цієї релігії. Тільки тоді, коли він став мішенню для етнічного націоналізму, він почав осмислювати себе як релігійний фундамент своєї ідентичності і став більш радикальним. Це свідчить про те, що релігійна належність стала ознакою етнізації політики.

Вернімося до механізму етнічного конфлікту і детальніше проаналізуємо економічні та політичні фактори. Однією з причин етнічних конфліктів може бути різний рівень в економічному розвитку регіонів окремої держави. Домагання етнічної групи, що домінує в економічно розвинутому регіоні, можуть привести до зростання націоналізму. Це проявилось у Югославії: словенці та хорвати стверджували, що їхні ресурси

використовуються для більш відсталих регіонів. Тому зв'язок з Європейським Співтовариством став для Словенії та Хорватії більш перспективним, ніж перебування у Федеративному Союзі Югославії.

Не менш важливим при аналізі етнічних конфліктів є дослідження такої проблеми, як прагнення захистити етнічну групу від перенаселення та дискримінації на власній території. Також однією з причин загострення міжетнічних відносин можуть виступати дії етнічних меншин щодо захисту від асиміляції з боку домінуючої нації. Але ж, на нашу думку, головну роль в етнічних конфліктах відіграють економічні інтереси етнічної групи. У випадку, коли етнос розцінює доступ до економічних ресурсів як такий, що не задовольняє потреби етнічної групи, цілком раціональним виявляється прагнення отримати бажаний доступ до благ, що розцінюються як значущі для цього етносу. Яке ж значення при цьому має політика? Дослідження ролі політики в етнічних конфліктах показує, що в сучасних умовах дуже часто використовується мобілізація етнічних спільнот у політичних цілях. При цьому актуалізуються всі прояви етнічної ідентичності – мова, культура, релігія. Емоції, які виникають у цій сфері, швидко набувають рівня ескалації. На цій стадії економічні вимоги відходять на другий план, звільняючи місце гаслам самоствердження та ідентифікації етносу. Особливий акцент робиться на відмінності від інших груп населення, а з часом висока самооцінка стає ілюзорною переоцінкою. Етнічні лідери втрачають почуття відповідальності за можливі наслідки конфлікту. Загострюється ворожнеча, а за умови озброєності учасників конфлікту з'являються передумови для громадянської війни: припинення переговорів, висока емоційність, безкомпромісність, а далі – готовність до збройного насилля. Це – найвища точка етнічного конфлікту, яка може привести до докорінних змін у суспільстві, а також може бути пролонгована тривалим часом до двостороннього знесилення етнічних груп з тимчасовими спалахами насилля.

Отже, етнічний конфлікт – це феномен, що є багаторівневим, і саме тому потребує всебічного дослідження. За своєю суттю відносини між народами – це перетинання різноманітних хвиль – історичних, культурних, релігійних, політичних, економічних, геополітичних та ін.

Особливо загострюються відносини між етнічними групами у періоди криз та економічної нестабільності. Саме тому економічні фактори відіграють головну роль у розвитку міжетнічної напруги та її переростання в етнічний конфлікт.

Поряд з тим слід зауважити, що прагнення народів до національного самовизначення, автономії та самоврядування – це об'єктивне явище сучасного світу. Етнічним групам притаманне прагнення розпоряджатися своїми ресурсами на своїй території, тому вони прагнуть до політичної незалежності та суверенітету як інструмента національного державотворення. Це є головним витоком націоналізму, який апелює до різних проявів етнічної ідентичності: - перш за все, мови та культури. Крім того, націоналізм використовує у політичних цілях релігію, а також релігійне прагнення до спільності. В умовах секулярних культур релігійний вакуум наповнюється духовним змістом націоналізму. Все це сприяє тому, що нація набуває священного ореолу, а національна ідентичність виступає головним чинником політичної мобілізації етнічних груп.

Всебічне вивчення механізму етнічних конфліктів та розуміння ролі релігії у цих процесах націлює на розробку державно-управлінських механізмів своєчасного попередження та врегулювання міжетнічних зіткнень. Особливу увагу при цьому слід приділяти аналізу економічних та соціальних факторів, а також враховувати ту роль, яку може відіграти релігія у мобілізації етнічних груп, що мають конкретні політичні цілі.

Література

1. Див. Altermatt Urs. Das Fanal von Sarajevo. Ethnonationalismus in Europa. – Verlag Neue Zürcher Zeitung, Zürich, 1996.; Hayes C. J. H. Essays on Nationalism. - New

- York, 1928; Lukacs J. Die Geschichte geht Wieter: Das Ende des 20 Jahrhunderts und die Wiederkehr des Nationalismus. - München, 1994.
2. Altermatt Urs. Das Fanal von Sarajevo. Ethnonationalismus in Europa. – Verlag Neue Zürcher Zeitung, Zürich, 1996. - P.140.
 3. Little David. Religious Nationalism and Human Rights. // Peacemaking. Moral and Policy Challenges for a New World. – United States Catholic Conference, inc., Washington, D.C., 1997. - P.86.
 4. Gurr Ted Robert. Minorities at Risk: A Global View of Ethnopolitical Conflicts. – Washington, D.C.: United States Institute of Peace. –1993- P.116.
 5. Gurr Ted Robert. Minorities at Risk: A Global View of Ethnopolitical Conflicts. – Washington, D.C.: United States Institute of Peace. –1993- P.57-58.
 6. Бердяев Н. О современном национализме. // Философские науки. - 1991. №3. - С.101.
 7. Hutchinson J. and Smith A. D. (eds.). Nationalism. - Oxford: Oxford University Press, 1994. - P.93.
 8. Hutchinson J. and Smith A. D. (eds.). Nationalism. Oxford: Oxford University Press, 1994. - P.94.
 9. Smith A. National Identity. - L., 1991. P.56-68.
 10. Ренан Э. Что такое нация? - СПб., 1888.- С.2-19.
 11. Hayes C. J. H. Essays on Nationalism. - New York, 1928. - P.107-109.
 12. Hutchinson J. and Smith A. D. (eds.). Nationalism. - Oxford: Oxford University Press, 1994. - P.96.
 13. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? // Полис. - 1994. - №1. - С.35.
 14. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? // Полис. - 1994. - №1. - С.35.